

УДК 2:27; 34:341; 32:322

Віктор Єленський

Між релігійною свободою і національною безпекою:

Документ ОБСЄ «Свобода релігії або переконань та безпека» в західному, російському та українському контекстах

Анотація. У статті розглядається Документ ОБСЄ «Свобода релігії або переконань та безпека. Керівництво з питань політики» (2019) з точки зору стану свободи совісті та переконань, а також політико-правових реалій, які склалися в країнах Заходу (США, Канада, держави-члени Європейського Союзу), в Російській Федерації та в Україні. Автор доводить, що спроби збалансувати питання релігійної свободи і національної безпеки в країнах Заходу після терористичних атак 9 вересня 2001 р. призвели до становлення нового режиму безпеки у США.

Деякі суттєві зміни, спрямовані на усунення загроз, які виходять від релігійних акторів, або тих, хто використовує релігійні символи й риторику на шкоду безпеці суспільств і громадян, були запроваджені в національні правові системи Великої Британії, Іспанії, Франції, Італії. Хоча надзвичайні заходи викликали критику з боку правозахисників та дослідників, багато політиків і оглядачів закликали уряди задіяти всі необхідні засоби, аби не дозволити терористам та релігійним екстремістам використати те, що ті вважали вразливістю західних демократій, а саме – їхню відкритість, ліберальне законодавство, демократичні процедури, чутливість до прав людини і людської гідності. Автор підкреслює, що попри певні прорахунки,

які супроводжували формування нової західної безпекової політики, в ній очевидні компоненти, цілком суголосні ключовим принципам, які містяться у документі ОБСЄ 2019 р.

Абсолютно протилежним, як доводиться у статті, є підхід до узгодження питань релігійної свободи і національної безпеки в Російській Федерації. Обмеження релігійної свободи, які мотивуються інтересами національної безпеки, є такими, які знищують основоположні міжнародні принципи у сфері свободи совісті й переконань і ставлять Росію в один ряд з найбільш брутальними порушниками релігійних свобод у світі.

Нарешті на прикладі України автор доводить, що майже три десятиліття досвіду формування моделі державно-церковних відносин, адекватної духу і літері міжнародного права в сфері свободи совісті та переконань, може виявитися продуктивним навіть у разі коли країна стикається з колосальними зовнішніми і внутрішніми викликами і що баланс між релігійною свободою і безпекою може бути досягнутим навіть за умов війни.

Ключові слова: Свобода релігії та переконань, національна безпека, ОБСЄ, Україна, Росія, західні демократії

Victor Yelenskyy

Between religious freedom and national security:

OSCE document «Freedom of Religion or Belief and Security» in Western, Russian and Ukrainian contexts

Abstract. The article deals with the OSCE Document «Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance» (2019) from the

perspective of the status of freedom of conscience and belief, as well as the political and legal realities that prevail in the Western countries (USA, Canada, EU member states), in Russian Federation, and in Ukraine. Author proves that attempts to balance issues of religious freedom and national security in Western countries after the 9/11 led to the establishment of a new security regime, primarily in the United States. Some essential changes designed for an effective response to current and future threats were introduced in the national legal systems by lawmakers in Germany, United Kingdom, Spain, France, and Italy. With all this going on, many policymakers and commentators called governments to use all necessary means to not allow terrorists and religious extremists to take advantage of what could be regarded as a vulnerability of Western democracies, namely their openness, liberal legislative regime, democratic procedures, sensitivity to human rights, and human dignity. The author emphasizes that, despite some shortcomings that followed the shaping of the new security's regime, it contains obvious components that are quite in the line with the 2019 OCSE Document's fundamentals.

The approach to the religious freedom and national security dichotomy in Russian Federation, as the author argues, is exactly the opposite. The restrictions of the religious freedom in this country motivated by the interests of national security, are so brutal that they destroy the main pillars of the international law in this realm and put Russia on a par with the most flagrant violators of religious freedoms all over the world.

Finally, inspired by the Ukrainian model, author is proving that almost thirty years long experience of forming a model of state-church

relations adequate to the spirit and letter of the internationally recognized principals in the field of the freedom of conscience and belief can be productive even if the country faces enormous external and internal challenges, and the balance between religious freedom and national security can be achieved even for a country at war.

Key words: Freedom of Religion and Belief, National Security, OCSE, Ukraine, Russia, Western democracies.

Постановка проблеми. Документ «Свобода релігії або переконань та безпека. Керівництво з питань політики» (далі – «Керівництво...») [Freedom of Religion 2019], є продовженням зусиль Бюро з питань демократії та прав людини ОБСЄ з утвердження принципів свободи совісті в регіоні ОБСЄ. Раніше були оприлюднені «Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань» [Рекомендації 2015], ухвалені Венеційською комісією на 59-му пленарному засіданні 18-19 червня 2004 р. та схвалені Парламентською Асамблеєю ОБСЄ на щорічному засіданні в Единбурзі 5-9 липня 2004 р, а також «Керівні принципи стосовно правосуб'єктності релігійних громад і громад, які притримуються певних переконань» [Guidelines 2014], вперше оприлюднені Венеційською комісією 16 червня 2014 р. Взаємозв'язок між безпекою з одного боку та повною повагою до свободи думки, совісті, релігії і переконань [Organization for Security 2013], а також засудження нетерпимості та екстремістських дій на ґрунті релігії [Organization for Security 2015], міститься і в інших документах ОБСЄ.

Між тим, як вже відзначав у своєму коментарі до «Керівних принципів...» Сільвіо

Феррарі [Ferrari 2020: 104], ОБСЄ, яка є організацією з безпеки і співробітництва, виробила багаторівневий концепт безпеки і кожний з цих рівнів – військово-політичний, економічний та безпеки довкілля, а також вимір прав людини є однаково важливими. А відтак – захист прав людини є так само необхідним для забезпечення сталої і всеохоплюючої безпеки, як і два перші виміри.

Саме тому «Керівні принципи...» фокусуються великою мірою не на обмежувальних стратегіях, які найчастіше згадуються, коли йдеться про безпеку, а на підходах, що зміцнюють довіру між представниками різних релігій, долають міжрелігійні стереотипи, сприяють встановленню та поглибленню діалогу. Це є достатньо сильною стороною документу, що розглядається. Зокрема, йдеться про: 1) заходи у сфері освіти, спрямовані на виховання поваги до різних релігій; 2) інформаційно-просвітницькі програми, які б сприяли усвідомленню цінності множинності релігій і переконань; 3) міжконфесійний і міжрелігійний діалог, який би протистояв нетерпимості та дискримінації за релігійною ознакою; 4) діалог між релігійними громадами і державами-учасницями ОБСЄ; 5) складові політики, яка б не тільки виховувала повагу до релігійного багатоманіття, але й використовувала це багатоманіття для суспільного блага; 6) конституційні та правові рамки, які б зміцнювали свободу релігії для всіх; 7) допустимі заходи з обмеження свободи совісті та переконань.

Однак, питання досягнення балансу між забезпеченням держав, суспільств і окремих осіб від загроз, які виникають на ґрунті релігії або, найчастіше, від організацій або окремих акторів, які діють під релігійними гаслами та, з іншого боку, забезпеченням

кожному свободи совісті або переконань наразі є чи не найбільш актуальною проблемою в сфері релігійної свободи.

Основний виклад. Можна сказати, що нинішнє «Керівництво...» є певною мірою запізнілим. Адже після подій 11 вересня 2001 р. на Заході вже постав новий безпековий режим, який мав на меті захист від загроз релігійного екстремізму та терористичних актів, які чинилися іменем релігії. Цей режим часом набирив достатньо жорстких форм і значних масштабів. До законодавств цілої низки країн були внесені зміни (Об'єднане Королівство, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія), покликані секьюритизувати релігію. У США був ухвалений Акт «Про згуртування і зміцнення Америки шляхом забезпечення належними засобами, необхідними для припинення та перешкодження тероризму» (USA PATRIOT Act), який давав уряду і правоохоронним органам широкі повноваження із попередження можливих загроз, у т.ч. тих, які виходили від релігійних фанатиків і екстремістів. Після атак 11 вересня у 80 тисяч мусульман в США було відібрано відбитки пальців, 8 тис. пройшли через так звані «добровільні опитування», 5 тис. осіб було затримано. Власті також застосовували депортації, моніторинги релігійних організацій і місць релігійних зборів [Encyclopedia of Religion 2009: 527]. Своєю чергою, ФБР вперше в історії було сконцентровано не на розслідуванні, а на попередженні – попередженні можливих терактів, зокрема – з боку войовничих ісламістів [Barkun 2017: 268]. Громадська реакція на ці надзвичайні заходи була контроверсійною. Правозахисники, вчені в сфері соціальних і гуманітарних наук вказували на обмеження прав людини, демократичних свобод, включно зі

свободою релігії і зібрань. Лунала також критика і самої філософії війни з терором, її фундаментальних релігійних і моральних принципів – як-от у докладному звіті Робочої групи єпископату Англiканської церкви «Протидіючи тероризму: сила, насильство та демократія після 9/11». Але їхні опоненти закликали уряд застосувати весь необхідний інструментарій, щоби не дозволити ворогу використати те, що він вважає Ахіллесовою п'ятою Заходу – його відкритість, відданість верховенству права і демократичним процедурам, чутливість до прав людини і людської гідності.

Попри наявність прорахунків, які супроводжували формування нової західної безпекової політики, в ній очевидні компоненти, цілком суголосні ключовим принципам, які містяться у документі ОБСЄ 2019 р. Передовсім, уряди підкресливали, що не сповідують концепт колективної провини всіх визнавців тієї чи іншої релігії, від імені якої чиниться терор чи екстремістські дії, не вважають, що саме ця релігія *per se* несе у собі руйнівний потенціал та наголошували на повазі до догматів та обрядово-культової сфери релігій. (Прикметно, що після знищення Усами Бін Ладена речник Білого дому спеціально підкреслив, що поховання останків терориста було здійснено у суворій відповідності до приписів і практик ісламу) [Lucius 2013: 60]. Як зазначав фахівець з питань релігійної свободи та безпеки Вільям Інбоден, який працював у Раді Національної Безпеки США за президентства Дж.Буша-молодшого, ті, хто мав виробляти нову безпекову стратегію після 9 вересня 2001 р., усвідомлювали, що мають справу із загрозою, яка містить у собі «невідокремний релігійний елемент». Але при цьому було зрозуміло також, що говорити про цю війну,

війну проти терору, як про щось, спрямоване проти ісламу, означало б оголошення війни проти цілої релігії. Отже, в офіційних документах завжди наголошувалося, що війна проти терору – це війна ідей, а не релігій [Bosco 2014: 32].

По-друге, урядовці, представники спецслужб, дослідники, фахівці з безпеки, релігієзнавці наголошували, що посилення «силової складової», ужорсточення законодавства, поліцейського контролю, міграційної політики та інші надзвичайні заходи повинні бути лише підкріпленням і додатком до широкої роз'яснювальної роботи, інформаційно-просвітницьких кампаній та розгортання між- та внутрішньорелігійного діалогу. Відповідно, державні і недержавні актори фокусувалися на підтримці релігійної дипломатії, пошуку взаєморозуміння як між представниками різних релігій, так і між релігійними і суспільними інститутами.

Чи не найбільш делікатним у цій стратегії попередження загроз національній безпеці було питання про можливість і межі підтримки тих фракцій, груп, напрямків і рухів усередині релігійної спільноти, які протистоять терористичним і екстремістським тенденціям. У «Стратегії національної безпеки США» за 2006 рік проголошувалося, що «ми й надалі підтримуватимемо політичні реформи», які зроблять можливим інтерпретацію та сповідання своєї релігії мирними мусульманами...

Відповідальні ісламські лідери мають засудити ідеологію, що спотворює іслам, експлуатує його у деструктивних цілях та паплюжить цю благородну релігію» [The National Security 2006: 11]. Разом із тим, Робоча група з питань релігії і зовнішньої політики США рекомендувала урядовим

структурам відмовитися від спроб застосування безпосередніх дій, які б мали на меті зміни в релігійних середовищах [Appleby 2010: 8].

Водночас, у регіоні ОБСЄ, передовсім на пострадянському просторі продовжували визрівати проблеми, які поставили питання балансу між безпекою і релігійною свободою з надзвичайною гостротою. Йдеться про схильність урядів деяких країн регіону ОБСЄ ігнорувати не просто окремі норми і положення міжнародно визнаних принципів у сфері свободи совісті, а самі ці принципи. Зокрема, члени Панелі експертів БДПЛ ОБСЄ зі свободи релігій і переконань, а також свободи зібрань відзначали, що на відміну від демократичних країн Європи держави регіону Центральної Азії виходять з позиції забезпечення прав на об'єднання, мирні збори, на вираз релігії чи переконань, встановлюючи певні обмеження, і ці обмеження встановлюються довільно і стають підставою надання державою привілеїв. Вказувалося і на те, що міжнародні документи, які, згідно з конституціями країн регіону, є частинами національних законодавств, не застосовуються і лишаються деклараціями [Свобода релігії 2015: 8-9].

Ще більш серйозною проблемою є ситуація з релігійною свободою в Російській Федерації. Росія є єдиною країною, де ця ситуація від початку її моніторингу з боку Комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF) стрімко погіршується і єдиною країною, яка поширює свої репресивні практики на території, окуповані її військами [US Commission 2018: 72]. Деякі з цих практик – як наприклад, дуже серйозні обмеження на місіонерську діяльність всім релігійним організаціям, крім РПЦ – повторюють радянські підходи до придушення свободи совісті та переконань. Але деякі –

такі, як повна (по суті справи) заборона свідків Єгови та немислимі гоніння на них – перевищують ті, що існували за часів СРСР. Достатньо зазначити, що в середині 2020 р. в Росії десять свідків Єгови відбували покарання в колоніях, 25 знаходилися у слідчих ізоляторах, 24 – під домашнім арештом, 353 отримали звинувачення, в оселях і молитовних будинках свідків Єгови було здійснено 970 обшуків [Узники 2020]. Репресії поширено і на окуповані території – зокрема виключно за розповсюдження релігійних переконань до 6 років позбавлення волі було засуджено жителя Криму Артема Герасимова [Шість лет тюрми 2020]. Поширеними явищами стали вторгнення поліції та Росгвардії у молитовні будинки і зрив ними богослужінь; штрафи за «незаконну місіонерську діяльність» і покарання місіонерів; депортації релігійних діячів, які не є громадянами РФ за межі країни; тиск на протестантські навчальні заклади та анулювання виданих ним ліцензій; закриття і навіть знесення під надуманими приводами молитовних будівель протестантів. Що ж до будинків і майна свідків Єгови, то воно конфіскується і виставляється на торги [Сибирева 2019].

Немає необхідності здійснювати спеціальне дослідження для того, щоби з'ясувати: ці репресії та обмеження мають дуже мало спільного з проблемами безпеки так, як їх розуміє міжнародне право і численні міжнародні акти, до яких приєдналася Росія. Вони проголошують, що (а) будь-які обмеження громадянських свобод мають бути передбачено законом; (б) обмеження має на меті охорону громадської безпеки, громадського порядку, здоров'я і моралі, або основних прав і свобод інших осіб; (в) обмеження необхідно для досягнення однієї з цих цілей і є пропорційним цій меті; (г) обмеження не

накладається в дискримінаційних цілях і не застосовується дискримінаційним чином. Почнемо з того, що у російському ж випадку закони, які встановлюють обмеження і мають, за задумом їх авторів, антитерористичне спрямування (т.зв. пакет Ярової-Озерова), вже є антидемократичним, спрямованим на руйнування громадянського суспільства, релігійної свободи і прав людини [Putin War 2016]. До того ж вони витлумачуються дуже довільно і є дискримінаційними, бо спрямовані проти релігійних меншин [Мухаметшина 2018].

Зрештою, обмеження не мають на меті охорону громадської безпеки і, тим більше, прав і свобод громадян, а спрямовані винятково на охорону режиму і придушення громадянської та релігійної активності, яка безпосередньо не спрямовується і не контролюється державою.

Проблема балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки – з одного боку і громадянських свобод, у тому числі свободи совісті та переконань в дихотомії Захід - Російська Федерація, увиразнюється такою неспростовною реальністю. США, Канада та країни Європейського Союзу не вбачають для себе загроз з боку жодної з держав, яка послідовно відстоює свободу совісті та переконань. Росія вбачає для себе загрозу саме з боку цих країн і водночас найбільш щільно співпрацює у сфері безпеки (принаймні, в рамках Шанхайської організації співробітництва) з тими країнами, які щонайменше не демонструють поваги до релігійної свободи, або ж брутально її придушують.

Для України питання винайдення балансу між безпекою і релігійною свободою перетворилося з серйозного на життєво важливе з початком російської агресії проти

України в 2014 р. Релігія стала серйозним чинником антиукраїнської політичної і воєнної мобілізації, а структури Московського патріархату на території України – однією з найбільш організованих і легально існуючих тут сил, що демотивували спротив агресії, поширювали кремлівські наративи і розповсюджували капітулянтські настрої. Відмова священноначалля УПЦ МП від засудження російського вторгнення та, по суті справи, від підтримки Збройних Сил України на тлі відверто угодовської політики щодо країни-агресора і окупаційних адміністрацій, викликали хвилю обурення в Україні. Група депутатів Верховної Ради 8-го скликання ініціювали законопроект, який передбачав особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором [Проект Закону 2016].

Але зрештою ані український законодавець, ані органи виконавчої влади не пішли шляхом скорочення обсягів релігійної свободи навіть за умов війни, радикального обмеження цієї свободи країною-агресором і достатньо цілеспрямованого використання нею релігійного чинника в ході війни. Понад це, саме під час найбільш гострої фази військових дій були здійснені принципові кроки, спрямовані на розширення релігійних свобод, покращення умов для реалізації релігійними організаціями своєї сутнісної місії. Це стосується запровадження військового і в'язничного капеланства, права заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів, нової моделі співпраці держави і релігійних організацій в освітній сфері, визнання дипломів духовних вишів та захищених в них дисертацій, повернення

богослов'я в світський Університет. Звернімо увагу і на достатньо рішуче підтвердження воюючою державою права своїх громадян на альтернативну (невійськову) службу, в тому числі – під час мобілізації.

Нарешті, винятково важливим для утвердження свободи совісті в країні стало визнання автокефального статусу Православної церкви України першим у Православній Повноті Вселенським престолом, а згодом, упродовж року, також і Еладською, Олександрійською та Кіпрською православними церквами. Хоча українські й світові медіа передовсім вказували на історичну, політичну та геостратегічну складові цієї події й підкреслювали її величезний емансипаційний вимір в українсько-російському протистоянні, визнання автокефалії означало для великої кількості православних України звільнення їхньої совісті від тягара звинувачень у «безблагодатності» й «неканонічності», «розкольніцтві» та інших стигматів.

При цьому держава не вдавалася до очікуваних від неї репресій стосовно структур Московського патріархату в Україні. Спроби творення образу «гнаної Церкви» і безкінечні повторення керівництвом Московського патріархату нарративу про «безпрецедентні гоніння» [РПЦ опасається 2019] не витримали зустрічі з реальністю, в якій ця релігійна організація користувалася всіма можливими привілеями [УПЦ МП отримала 2016].

Хоча кремлівська пропагандистська машина надзвичайно активно підготувала вірних УПЦ МП до загострення конфлікту із владою, призвичаювала своїх реципієнтів до «рік крові» [Цифры 2018], «релігійної війни» [Подгорный 2018], «варфоломійської ночі» [Кармазин 2018], подібні сценарії реалізувати не вдалося.

Навіть попри те, що російські спецслужби намагалися зорганізувати серію провокацій проти підрозділів Московського патріархату і звинуватити в цьому українських «радикалів» [СБУ 2019].

До заходів, які мають надзвичайний характер і підлягає розгляду в контексті, запропонованому документом ОБСЄ «Керівні принципи...», став Закон «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» [Проект Закону, 2018]. Закон цей зрештою спрямований на те, щоби релігійна організація, яка є частиною релігійної організації, що є панівною в країні, що здійснила агресію проти України, контролюється центром, що знаходиться в цій країні, транслює його посилюючі дії в запропонованих ним ідейно-політичних рамках, відобразила цю реальність в своїй назві. Цей Закон має очевидне сек'юритизуюче значення, але наврядчи є дискримінаційним.

Закон не обмежує релігійну організацію в жодному з її прав, якими законодавець наділяє всі інші релігійні організації (крім військового капеланства, що, очевидно, не треба пояснювати), і жодним чином не обмежує релігійні свободи її членів. Так, це є втручанням у внутрішні справи релігійної організації. Але 1) мінімальним втручанням, яке 2) встановлено Законом і 3) не тягне за собою будь-яких додаткових обмежень діяльності та правоздатності цієї релігійної організації (на відміну від, наприклад,

Закону Болгарії 2003 р., де заборона мати однакову назву «Болгарська православна церква» супроводжувалася для однієї з релігійних організацій, що втратила право на таку назву, втратою майна) [Case of Holy Synod 2009]. До того ж вимога Закону не є образливою для релігійної організації, яка ніколи не заперечувала щодо застосування до себе назви «Російська церква» офіційними особами Російської Федерації [Ответ России 2018]. (Навіть народні депутати України, які оскаржили Закон у Конституційному Суді, визнають, що УПЦ МП є частиною Російської православної церкви) [Вадим Новинский 2018].

Застосування подібного тесту на відповідність правових норм і практик міжнародним стандартам в сфері свободи совісті та переконань, а також рекомендаціям ОБСЄ в цій галузі свідчить, що такі рекомендації є достатньо ефективними в разі, якщо держави дійсно спрямовуються на дотримання відповідних стандартів [Corona].

Інші суттєві обмеження релігійної свободи з міркувань суспільної безпеки пов'язані з боротьбою проти поширення коронавірусної пандемії, яка вразила світ у 2020 р. До обмежень і заборон під цим оглядом вдалися практично всі країни, хоча рівень суворості обмежень суттєво різнився. При цьому низка європейських урядів при визначенні обсягу обмежень, які висувалися до проведення богослужінь і релігійних церемоній, підкресливали, що релігійні потреби належать до «базових людських потреб».

Переважаюча більшість релігійних спільнот з розумінням поставилися до обмежень релігійної активності, викликаних міркуваннями громадської безпеки. Звернення

релігійних діячів до світових лідерів є дуже емблематичним під цим оглядом. Вони нерозривно пов'язують боротьбу з пандемією із боротьбою проти корупції, відновленням довіри, включно, очевидно, із довірою до безпекових заходів урядів, підзвітності у витратах публічних коштів, виділених на антипандемічні програми, принципове покращення урядування як такого. Релігійні діячі звернулися до світових лідерів з програмою своєї участі у подоланні пандемії, де ключовим є підзвітність, подолання корупції, прозорість, справедливість (наприклад, при розподілі вакцин), консолідація зусиль (у тому числі і релігійного середовища).

В Україні обмеження релігійних богослужінь і масових заходів з міркувань безпеки під час пандемії є назагал подібними до переважної більшості європейських країн. Ці заходи неодноразово обговорювалися релігійними лідерами з керівниками країни [Президент; Шмигаль] і, за винятком окремих непорозумінь [Заява] та спалахів «релігійно-фундаменталістського ковід-дисидентства» [Деркач], були сприйняті у суспільстві. Принаймні, серед опитаних у жовтні 2020 р. українців тільки 6,7% з тих, хто зазвичай відвідує храми, відвідував їх навесні під час жорсткого карантину. 45% опитаних вважають, що «...храми і молитовні будинки під час коронавірусної пандемії мають функціонувати тільки з обмеженнями і суворим дотриманням всіх санітарних правил» [Дослідження].

Висновки. Приклад України доводить, що майже тридцятилітній досвід формування моделі державно-церковних відносин, адекватної духу і літері міжнародного права в сфері свободи совісті та переконань,

може виявитися продуктивним навіть у разі, коли країна стикається з колосальними зовнішніми і внутрішніми викликами і що баланс між релігійною свободою і безпекою може бути досягнутим навіть за умов війни.

Список літератури

- Appleby, Scott R., Cizik, R., Wright, Th. (2010). *Engaging Religious Communities Abroad: A New Imperative for U.S. Foreign Policy*. Recommendation of the Chicago Council on Global Affairs' Task Force on Religion and the Making of U.S. Foreign Policy. Chicago Council on Global Affairs. 99 p.
- Barkun, Michael (2017). The FBI and American Muslims after September 11. In: *The FBI and Religion. Faith and National Security before and after 9/11*. Sylvester A. Johnson and Steven Weitzman, eds. Oakland, California: University of California Press. P.262-280.
- Bosco, Robert M. (2014). *Securing the Sacred: Religion, National Security, and the Western State*. Ann Arbor: Michigan University Press. 160 p.
- Case of Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria* (2009) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-90788%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-90788%22])
- Corona: Kirchen und Religionen verschärfen Maßnahmen*. URL: https://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20201101_OTS0049/corona-kirchen-und-religionen-verschaerfen-massnahmen?fbclid=IwAR1epEAdBTHrjY05enr8vim_7KtAJim_uY8JRKfs7-L-yN045T0GerGQjNQ
- Encyclopedia of Religion and Law in America* (2009). [edited by] Christopher Thomas Anglim. [2nd ed.] Grey House Publishing. 825 p.
- Guidelines on the Legal Personality of Religious or Belief Communities* (2014). Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). 48 p.
- Ferrari, Silvio (2020). Are freedom of religion or belief and security reconcilable? *Релігійна свобода*. Число 24. 100-106.
- Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance* (2019). Warsaw: OSCE/ODIHR. 72 p.
- Lucius, Casey. (2013) Religion and the National Security Strategy. *Journal of Church and State*. Vol. 55. No. 1. 50-70.
- Organization for Security and Co-operation in Europe Ministerial Council* (2013). MC.DEC/3/13. Kyiv, 6 December. 2 p.
- Organization for Security and Co-operation in Europe Ministerial Council* (2015). MC.DOC/4/15.Belgrade, 4 December. 7 p.
- Putin's War on Prayer. A Russian law restricts evangelizing outside registered churches [editorial] (2016). *Wall Street Journal*. July 13.
- To the G20 Leaders. Call for Action*. Recommendation for Policy Action from the G20 Interfaith Forum in Saudi Arabia. G20 Interfaith Forum, 13-17 October 2020. 103-108.
- The National Security Strategy of the United States of America*. (2006). March. Washington, DC. 49 p.
- U.S. Commission on International Religious Freedom 2018 Annual Report* (2018). Washington DC, April. 220 p.
- Вадим Новинский: «Я сам лично встану защищать Лавру». URL: https://lb.ua/news/2018/07/25/403639_vadim_novinskiy_ya_lichno_vstanu.html
- Деркач, Тетяна. *Страсний Великдень-2020: підсумки та висновки*. URL: https://risu.ua/strasniy-velikden-2020-pidsumki-ta-visnovki_n104097
- Дослідження, здійснене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 8 жовтня 2020 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей*. Опитано 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.
- Заява ВРЦіРО у зв'язку зі звинуваченнями МОЗ у поширенні COVID-19 у західних областях України*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>
- Кармазин, Игорь. (2018). Варфоломеевская ночь. Украина на грани религиозной войны. Как Константинопольский патриарх провоцирует кровопролитие в Киеве. *Известия*. 11 сентября. URL: <https://iz.ru/787533/igor-karmazin/varfolomeevskaia-noch-ukraina-na-grani-religioznoi-voiny>

Кремль назвал недопустимым нарушение интересов РПЦ на Украине. URL:

<https://www.rbc.ru/rbcfreenews/591d9f549a79476b1c88ae14?from=newsfeed>

Мухаметшина, Елена. (2018). Давление на религиозные меньшинства по закону Яровой нарастает. *Ведомости*. 28 марта. URL:

<https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/03/29/683153-davlenie-religioznie-menshinstva>

Ответ России: автокефалия Украины дошла до Совбеза. Путин обсудил с Советом безопасности положение РПЦ на Украине. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/12_a_12019651.shtml

Подгорный, Николай (2018). Сели на раскол. Почему инициатива Порошенко может

привести к кровавой религиозной войне на Украине. *Известия*. 20 апреля. URL:

<https://iz.ru/734220/nikolai-podgornyi/seli-na-raskol>

Проект Закона про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України (2018). URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60346

Президент закликав релігійних лідерів України допомогти забезпечити громадян від поширення COVID-19. URL:

[http://www.president.gov.ua/news/prezident-zaklikav-religijnih-lideriv-ukraini-dopomogti-ubez-64709](http://www.president.gov.ua/news/prezident-zaklikav-religijnih-lideriv-ukraini-dopomogti-ubezpechiti)

Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором (2016). URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849

Против людей, а не против террористов. Почему новые законопроекты Яровой и Озерова – это очень плохо. URL:

<https://meduza.io/feature/2016/05/13/protiv-lyudey-a-ne-protiv-terroristov>

Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань (2015). Варшава: Бюро з

демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). 70 с.

Російські спецслужби платять за провокації проти храмів УПЦ (МП) – СБУ. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news-provokatsii-proty-upts-mp-sbu/29761076.html>

РПЦ опасается за судьбу монахов канонической Украинской православной церкви (2019). URL:

<https://tass.ru/obschestvo/5995122>

Свобода религии и убеждений в Центральной Азии: тенденции и вызовы. (2015). Бишкек: ОФ «Открытая позиция», 2015. 48 с.

Сибирева, Ольга (2019). *Проблемы реализации свободы совести в России в 2019 году.* URL:

https://www.sova-center.ru/religion/publications/2020/03/d42165/#_Toc509950629

Узники совести (2020). URL: <https://jw-russia.org/prisoners.html>

УПЦ МП отримала в Україні стільки землі, що можна розмістити п'ять Ватиканів (2016). URL: <https://informer.press/upts-mp-otrymala-v-ukraini-stil-ky-zemli-shcho-mozhna-rozmistyty-privat-vatykaniv/>

Цифры и сценарий: Религиозная война на Украине станет следствием автокефалии (2018). URL: https://tsargrad.tv/articles/cifry-i-scenarij-religioznaja-vojna-na-ukraine-stanet-sledstviem-avtokefalii_158238

Шесть лет тюрьмы вместо штрафа. Верховный суд Крыма в апелляции не только не смягчил, но ужесточил приговор Свидетелю Иеговы (2020). URL: <https://jw-russia.org/news/2020/06/5.html>

Шмигаль закликав ВРЦіРО не допустити спалах COVID-19 у період зимових свят. URL: https://risu.ua/prokuratura-bilorusi-vinesla-poperedzhennya-svyashchennikam-yaki-kritikuvali-vladu_n113644

References

Against people, not against terrorists. Why the new bills of Yarovaya and Ozerov are really very bad. URL: <https://meduza.io/feature/2016/05/13/protiv-lyudey-a-ne-protiv-terroristov>

Putin's War on Prayer. A Russian law restricts evangelizing outside registered churches [editorial] (2016). *Wall Street Journal*. July 13.

Recommendation on Analyses of Legislation in the sphere of Religion or Beliefs (2015). Warsaw: ODIHR, 70 p.

Russian Security Services pay for the provocations against the UOC MP's churches – SSU. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-provokatsii-proty-upts-mp-sbu/29761076.html>

Sibireva, Olga (2019). *Problems of realizing freedom of conscience in Russia in 2019*. URL: https://www.sova-center.ru/religion/publications/2020/03/d42165/#_Toc509950629

Statement of the AUCCaRO in connection with the accusations from the Ministry of Health in the spreading of COVID-19 in western regions of Ukraine. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>

Shmihal calls AUCCaRO to prevent the outbreak of the COVID-19. URL https://risu.ua/prokuratura-bilorusi-vinesla-poperedzhennya-svyashchennikam-yaki-kritikuvali-vladu_n113644

Six years in prison instead of a fine. The Crimean Supreme Court on appeal not only did not commute but toughened the sentence on the Jehovah's Witness (2020). URL: <https://jw-russia.org/news/2020/06/5.html>

Survey conducted by Razumkov Center from October 1, 2020 to October 8, 2020. 2020 respondents in all regions of Ukraine (except Crimea and occupied territories of Donetsk and Luhansk oblast' in age 18+ were questioned.

The answer of Russia: Ukrainian Autocephaly has reached the Security Council. Putin discussed with the Security Council the situation of the ROC in Ukraine. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/12_a_12019651.shtml

To the G20 Leaders. Call for Action. In: *Recommendation for Policy Action from the G20 Interfaith Forum in Saudi Arabia*. G20 Interfaith Forum, 13-17 October 2020. 103-108.

The Kremlin has declared unacceptable violation of the interests of the ROC in Ukraine. URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/591d9f549a79476b1c88ae14?from=newsfeed>

The National Security Strategy of the United States of America (2006). March. Washington, DC. 49 p.

The ROC Fears for the Fate of the Canonical Church's Monks. (2019). URL: <https://tass.ru/obschestvo/5995122>

The UOC MP received so much land in Ukraine that it can accommodate five Vatican's (2016). URL: <https://informer.press/upts-mp-otrymala-v-ukraini-stil-ky-zemli-shcho-mozhna-rozmistyty-p-iat-vatykaniv/>

U.S. Commission on International Religious Freedom 2018 Annual Report (2018). Washington DC, April. 220 p.

Vadym Novynskyi: "I will personally stand up to defend the Lavra". URL: https://lb.ua/news/2018/07/25/403639_vadim_novynskiy_ya_lichno_vstanu.html